

УДК 37.015.31:323.113(=163.41)(497.11)"1868/1878"
37.091.64:323.113(=163.41)(497.11)"1868/1878"
314.117.13(=163.41)"1868/1878"

DOI: <https://doi.org/10.5937/bastina35-60174>

Оригинални научни рад

Милош С. ЈАГОДИЋ*
Универзитет у Београду
Филозофски факултет

ПОМОЋ КНЕЖЕВИНЕ СРБИЈЕ ШКОЛАМА ИЗВАН СРБИЈЕ У УЏБЕНИЦИМА (1868–1878)

Апстракт: У раду је табеларно приказана и квантитативно анализирана помоћ даривањем уџбеника, коју је Србија слала школама изван својих граница од 1868. (посебно од почетка године и од оснивања Одбора за школе и учитеље у Старој Србији и Босни и Херцеговини) до 1878. године. Резултати анализе показују да је највише уџбеника, и оних са идентитетским садржајем, и укупно, слато школама у Старој Србији, те да је укупан број уџбеника послатих од почетка рада Одбора до краја 1878. био три пута већи него у периоду од 1849. до почетка рада Одбора 1868. године. Рад је написан на основу необјављене и објављене архивске грађе српског порекла.

Кључне речи: Србија, Стара Србија, Босна и Херцеговина, школе, Одбор за школе и учитеље, Милош С. Милојевић, Нићифор Дучић.

Кнежевина Србија је од свог настанка помагала црквама, манастирима и школама изван Србије, пре свега у Османском царству, али и у Хабзбуршкој монархији. Био је то саставни део њене националне политике, усмерене ка ослобођењу српског народа од турске власти и уједињењу у једну српску државу. До средине 1868. године помоћ Србије није била планска, већ стихијска. Српске власти до тада ни коме нису нудиле никакву помоћ, већ су реаговале, најчешће позитивно, на молбе црквено-школских општина или манастирских братстава и слале појединим црквама, манастирима, школама и учитељима помоћ, превасходно кроз новчана средства, црквене књиге и школске уџбенике, у складу са тренутним могућностима. Према томе, тада није спровођена српска културно-просветна пропаганда у Османском царству. Српски митрополит Михаило иницирао је у марту 1868. стварање посебног тела које би се старало о организованом помагању српске просвете у области под непосредном османском влашћу и тако растеретило државне установе (министарства просвете и иностраних дела и Државни савет). Идеја је остварена тек после убиства кнеза Михаила Обреновића, у августу 1868. године, када је Намесништво основало Одбор за српске школе и учитеље у Старој Србији и Босни и Херцеговини. Задатак му је био да осмисли, руководи и спроводи слање помоћи у виду новца и уџбеника српским школама у Османском царству. Председник Одбора био је архимандрит Нићифор Дучић, старешина српских обавештајних агената који су прибављали податке о Османском царству (Војводић 1994: 18; Јагодић 2024: 441),

* Редовни професор, ORCID 0009-0005-7801-9638, mjagodic@f.bg.ac.rs

а чланови су били професор београдске гимназије Милош С. Милојевић и професор Велике школе Панта Срећковић, обојица историчари. У кратком периоду од децембра 1872. до априла 1873. члан Одбора био је и Стојан Новаковић, управник Народне библиотеке и Народног музеја у Београду (Недељковић 2011: 228–229; Вулићевић 2012: 26–27). Дакле, оснивање Одбора означило је почетак српске културно-просветне пропагандне делатности у Османском царству. Узрок томе лежао је у потреби ефикаснијег супротстављања бугарској пропаганди, која је постижала видне успехе у потискивању српског утицаја у деловима Старе Србије. Међутим, и за време постојања Одбора, упоредо са његовим радом, настављена је стара пракса по којој су Министарство просвете и црквених дела, Министарство иностраних дела или Митрополија београдска реаговали на молбе из Турске или Аустроугарске и иницирали слање помоћи тражиоцима према тренутним могућностима. Без обзира на ту чињеницу, због какве-такве осмишљене стратегије у дистрибуцији помоћи, период од 1868. до завршетка Велике источне кризе 1878. представљао је засебну целину у делу националне политике Србије, која се односила на културно-просветни рад.

О помоћи коју је Србија слала црквама, манастирима и школама у Османском царству, Црној Гори и Аустроугарској од 1868. до 1878. писано је у историографији, али селективно, најчешће према ужим територијалним целинама чију су прошлост аутори проучавали (Петковић Поповић–Шалипуровић 1970: 41–56, 213–287; Миловановић 1975; Недељковић 2011; Недељковић 2012: 93–167; Ђилас 2000: 263–266; Доклестик 1973: 173–210; Џамбазовски 1960: 81–133; Војводић 1989; Хаџи Васиљевић 1928: 391–397; Вулићевић 2012). Укупну помоћ Србије црквама, манастирима и школама изван Србије у периоду од 1839. до стварања Одбора 1868. обрадили смо у ранијем чланку (Јагодић 2018). Овај рад је наставак тог чланка, с тим што му је због количине материјала и обима циљ редукован на приказ и анализу помоћи Србије школама изван Србије само у облику уџбеника.

Српске основне школе у Османском царству, које су радиле у оквирима црквено-школских општина или при манастирима, почеле су педесетих година 19. века да усвајају разредни систем наставе и да користе уџбенике из Србије. У периоду којим се бави овај рад, дистрибуција српских основношколских уџбеника и, у знатно мањој мери друге литературе српским школама у Турској, али и у Аустроугарској и Црној Гори, представљала је већ добру праксу. Уџбеници о којима је реч махом су ушли у употребу још 1850. или неколико година касније, а током година и деценија садржаји су им понекад мењани, а тиражи доштамповани према потреби. Поједини уџбеници замењени су новим. У табелама које следе најпре је приказана, а потом и анализирана укупна помоћ Србије школама изван Србије у виду уџбеника. Анализа је обављена према периодима, областима (школе у Новопазарском санџаку убројане су у област Стара Србија), годинама и према садржају уџбеника. Последњи критеријум односи се на издавање уџбеника са идентитетским садржајима, важним за изградњу српске националне свести и патриотских осећања према Србији код ученика. На тај начин се остварује упоредивост резултата добијених за период 1868–1878. са раније објављеним резултатима аналогног истраживања за период 1849–1868. године. У табелама је издвојено шест уџбеника са идентитетски важним садржајима, и то: *Мали буквар за основне српске школе* архимандрита Гаврила

Поповића, који је употребљаван до 1870. године, када је замењен *Букваром* Ђорђа Натопшевића; *Друџа чиџанка* и *Трећа чиџанка* које је саставио Филип Христић; *Крајика историја српског народа* Николе Крстића; *Земљопис Србије и Турске* Јована Гавриловића, који је замењен 1871. истоименим уџбеником Јована Драгашевића; *Грамаџика српска мала* Косте Цукића, која сама по себи представља идентитетски битан уџбеник (Ђунковић 2016: 49–52, 111–112; Илић 2010: 22–23, 55–59, 72; Јагодић 2018: 92–98). Други уџбеници за основну школу, уџбеници за богословије и средње школе, који су поклањани богословијама у Бањалуци, Призрену, Задру и Цетињу, као и малобројна вануџбеничка литература, сврстани су у рубрику „остало“ због тога што простор не дозвољава да се посебно прикажу.

Табела 1: Помоћ Србије школама изван Србије у виду уџбеника 1868–1878. по годинама

Година	Школа	Бук- вар	Друга чи- танка	Трећа чи- танка	Кратка српска исто- рија	Земљопис Србије и Турске	Грама- тика српска мала	Остало	Свега
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1868.	Бања, Нова Варош ¹							?	?
1868.	Ораховац ²	30	10					40	80
1868.	Врање ³	100	50	30	40	50	40	518	828
1868.	Пљевља ⁴	50	20	10			20	155	255
1868.	Вучитрн	40	10	10				110	170
1868.	Приједор	100	50	30	30	30	20	230	490
1868.	Пећ	150	40	30			30	214	464
1868.	Лесковац	30	30	30	30	30	30	300	480
1868.	Сјеница	50	20	20				131	221
1868.	Штубик	40	30	20			10	120	220
1868.	Дубровник	40	25	25	25			175	290
1868.	Брчко	100	40	20	30			255	445
1868.	Бања Лука, ОШ	450	200	100	200			2350	3300
	Приједор								
	Прњавор								
	Варцар								
	Костајница								
	Герзово								
1868.	Пецка								
1868.	Подгорица	60	20	20			30	130	260
1868.	Бањалучка богословија ⁵						100	626	726
1868.	Фоча ⁶	150	60		70	60	40	622	1002
1868.	Мостар, ж. школа	50	25		30	30	30	200	365
1868.	Чајничке	40	10	10			10	71	141
Свега до почетка рада Одбора		1480	640	355	455	200	360	6247	9737

1 ДАС, МПС-II, 1868, Ф 5 Р 855.

2 ДАС, МПС-II, 1869 Ф 3 Р 652; Ф 3 Р 571.

3 ДАС, МПС-II, 1869, Ф 3 Р 571.

4 ДАС, МПС-II, 1869, Ф 3 Р 571; 1869, Ф 1 Р 7; ДС, 1868, 95.

5 ОД 1868. Вучитрн, заједно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1869, Ф 3 Р 571.

6 ДАС, МПС-II, 1869, Ф 3 Р 571; Ф 5 Р 1121.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1868.	Крушево	90	30	30	30	30	30	300	540
1868.	Тетово	200	70	70	70	70	70	705	1255
1868.	Власотинце	200	70	70	70	70	70	705	1255
1868.	Лесковац ⁷	150	40	20			120	785	1115
1869.	Мекиниће	30	10	8	15	10	10	111	194
1869.	Нови Пазар	150	50	30	20	30	30	320	630
1869.	Бањалука, богословија ⁸							73	73
1869.	Мирковце	40	20	20	20		20	140	260
1869.	Чучер	50	30	30	30		30	210	380
186.9	Побужје ⁹	30	15	15	15		15	105	195
1869.	Баревичка шк. Ст. Срб.	120	40	30	40	40	40	180	490
1869.	Башино Село	200	150	140	150		150	908	1698
1869.	Бијелина	50	40	40		40	40	286	496
1869.	Бијелина, женска шк.	30	25	20		35	30	175	315
1869.	Врање	150	50	50	50	50	50	350	750
1869.	Бујановац	80	40	40	40	40	40	280	560
1869.	Суви Дол	50	30	30	30	30	30	210	410
1869.	Левосоје	50	30	30	30	30	30	210	410
1869.	Црна Река, манастир ¹⁰	80	30	30	30	30	30	240	470
1869.	Дебар ¹¹	100	50	50	50	50	50	400	750
1869.	Цариград	50	50	50	50	50	50	419	719
1869.	Сарајево, женска шк.	200	150	150	100	200	150	1000	1950
1869.	Обудовац	100	60	50	50	50	50	452	812
1869.	Мостар	500	100	100			100	1102	1902
1869.	Житомислић								
1869.	Призрен	200	150	120	150	200	120	920	1860
1869.	Ђаковица	150	30	30	30	30	30	260	560
1869.	Мостар, женска шк.	31	25		30		31	227	344
1869.	Џетињска богословија							13	13
1869.	Боровец							10	10
1869.	Власотинце ¹²							10	10
1869.	Лицљан ¹³	50	30	30	30	30	30	210	410
1869.	Јањево	50	30	30	30	30	30	210	410
1869.	Ораховац	60	60	60	60	60	60	430	790
1869.	Орланци ¹⁴	60	60	60	60	60	60	430	790
1869.	Неродимље ¹⁵	60	40	40	40	40	40	280	540
1869.	Бањалука, ОШ	100	80	50	80		100	583	993

7 Од 1868. Мостар, женска школа, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1869, Ф 3 Р 571.

8 Од 1869. Мекиниће, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 122.

9 Од 1869. Побужје, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 122; Џамбазовски 1983: бр. 12, 15.

10 Од 1869. Баревичка школа у Старој Србији, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 122.

11 ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 122; Џамбазовски 1983: бр. 21.

12 Од 1869. Цариград, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 122.

13 ДАС, МПС-II, 1869, Ф 9 Р 2218; 1871, Ф 2 Р 122.

14 Од 1869. Јањево, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 122.

15 ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 122; Џамбазовски 1983: бр. 26.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1869.	Бањалучка богословија							162	162
1869.	Бихаћ	40	20					136	196
1869.	Приједор	20	20					126	166
1869.	Кичево	70	40	30	20	40	30	290	520
1869.	Раковац, реалка				25			0	25
1869.	Паштровићи	30	30	30	30	30	30	212	392
1869.	Сребренца	80	40	40	40	40	40	321	601
1869.	Босанска Градишка	40	50	40	40	30	40	141	381
1869.	Вучитрн ¹⁶	60	30	30	30	30	30	262	472
1869.	Цетиње, ОШ	110	24	32	32		20	225	443
1869.	Црмница ¹⁷								
1869.	Ниш	30	20	15	20		15	115	215
1869.	Ливно	50						100	150
1869.	Клисура	30	15		15		15	110	185
1869.	Милешева	30	15	15			15	105	180
1869.	Бања, манастир	20	13	8	10	8	8	116	183
1869.	Гусиње	25	15	15	15		15	105	190
1869.	Драговић	35	35	35	35		35	230	405
1869.	Задарска богословија ¹⁸							180	180
1870.	Врханска општина ¹⁹	80	15	10	20	40	30	160	355
1870.	Цетињска богословија ²⁰							50	50
1870.	Чајнице ²¹	40	20	15	20	15	20	155	285
1870.	Вучитрн	50	20	20	25	30	20	221	386
1870.	Беране ²²	50	20	15	25	30	20	231	391
1870.	Булачане	50	20	15	20	30	20	221	376
1870.	Кучевиште	50	20	15	20	30	20	221	376
1870.	Мирковце	50	20	15	20	30	20	221	376
1870.	Чучер ²³	50	20	15	20	30	20	221	376
1870.	Херцег Нови	50	50	50	50	50	50	400	700
1870.	Ѓиљане	100	60	50	70		70	416	766
1870.	Куманово ²⁴								
1870.	Папраћа ²⁵	25	20	15	20	30	20	150	280
1870.	Луково	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Стебљево	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Присовљани	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Враниште	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Модрич	25	10	8	10	20	15	118	206

16 Од 1869. Бањалука, основна школа, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 122.

17 Од 1869. Цетиње, основна школа, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1869, Ф 6 Р 1305.

18 Од 1869. Ниш, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 63.

19 ДАС, МБ, 1870, бр. 1649, 1879; МПС-II, 1872, Ф 3 Р 91.

20 ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 63.

21 ДАС, МПС-II; 1870, Ф 7 Р 1603; 1871, Ф 2 Р 63.

22 Од 1870. Вучитрн, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 63.

23 Од 1870. Булачане, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 63; Џамбазовски 1983: бр. 60, 61.

24 Од 1870. Херцег Нови, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 63.

25 ДАС, МПС-II, 1870, Ф 3 Р 498; 1871, Ф 2 Р 63.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1870.	Вевчани	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Октиси	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Збажд ²⁶	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Власеница	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Ловница	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Милићи	25	10	8	10	20	15	118	206
1870.	Бањалучка богословија							105	105
1870.	Густовара	40	10	10	10	20	10	240	340
1870.	Мостар и друге школе	500						950	1450
1870.	Гомионица, манастир	40	15	15	15	15	15	120	235
1870.	Ниш	150	40	40	40	40	40	320	670
1870.	Прокупље	50	20	20	20	20	20	160	310
1870.	Каменица	50	20	20	20	20	20	160	310
1870.	Матејевац	50	20	20	20	20	20	160	310
1870.	Бања Лука, ОШ	80	80	80	80	80	80	657	1137
1870.	Пећ	100	30	20	50	50	20	375	645
1870.	Задар, препарандија ²⁷							5	5
1870.	Скопље ²⁸			25	25	25	25	7	107
1870.	Цетињска богословија							151	151
1870.	Бањалучка богословија							375	375
1870.	Дубровник							15	15
1870.	Приједор ²⁹	80	40	40	30		30	391	611
1870.	Цариград ³⁰	20	20	20	20	20	20	290	410
1870.	Кичево	100				50		201	351
1870.	Кратово ³¹	100				50		201	351
1870.	Вишеград	50	20	15	25	30	20	210	370
1871.	Цариград ³²	50						1	51
1871.	Кичево ³³	50						0	50
1871.	Лицљан	50	15		15		15	186	281
1871.	Гусиње	50	15		15		15	186	281
1871.	Орланце	50	15		15		15	186	281
1871.	Врање	50	15		15		15	186	281
1871.	Тетово	50	15		15		15	186	281
1871.	Башино Село	50	15		15		15	186	281
1871.	Кратово	50	15		15		15	186	281
1871.	Кичево	50	15		15		15	186	281
1871.	Беловиште	50	15		15		15	186	281
1871.	Куманово	50	15		15		15	186	281
1871.	Гњилане	50	15		15		15	186	281

26 ОД 1870. Луково закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 63; Џамбазовски 1983: бр. 71, 72.

27 ОД 1870. Власеница, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 63.

28 ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 63; Џамбазовски 1983: бр. 96, 97.

29 ОД 1870. Цетињска богословија, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 63.

30 ДАС, МПС-II, 1870, Ф 11 Р 2389, Ф 2 Р 214 1/2; 1871, Ф 2 Р 63; 1872, Ф 3 Р 91.

31 ОД 1870. Кичево, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 63; Џамбазовски 1983: бр. 113, 114.

32 ОД 1870. Вишеград, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1872, Ф 3 Р 91.

33 ДАС, МПС-II, 1872, Ф 3 Р 91; Џамбазовски 1983: бр. 136.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1871.	Чучер	50	15		15		15	186	281
1871.	Кучевиште	50	15		15		15	186	281
1871.	Лешане	50	15		15		15	186	281
1871.	Боровец	50	15		15		15	186	281
1871.	Приштина	50	15		15		15	186	281
1871.	Св. Владимир, Лешане	50	15		15		15	186	281
1871.	Сјеница	50	15		15		15	186	281
1871.	Стебљево	50	15		15		15	186	281
1871.	Клење	50	15		15		15	186	281
1871.	Ниш ³⁴	50	15		15		15	186	281
1871.	Скадар	20	15	15	15	15	15	160	255
1871.	Пљевља	10					10	60	80
1871.	Бањани	100	30	30	30	30	30	181	431
1871.	Јања	60	20	15	25	20	30	310	480
1871.	Дервента	30	20		20			164	234
1871.	Бања код Пећи	50	30	30	20		20	130	280
1871.	Бијељина	60	35	20	50		40	290	495
1871.	Тузла	80	25	15	25	25	25	280	475
1871.	Брчко	100	50	30	50		50	596	876
1871.	Сјеница	25	15	10	20	15	20	129	234
1871.	Цетињска богословија							80	80
1871.	Призренска богословија							390	390
1871.	Бањалучка богословија				30			370	400
1871.	Бањалука, м. и ж. ОШ	100	20	15	75		25	225	460
1871.	Драговић	28	15	10	15	15	20	120	223
1871.	Г. и Д. Скопље	20	12	8	20	15	20	115	210
1871.	Босанска Градишка	41	20	15	15	20	15	267	393
1871.	Лесковац	200	50	50	50	50	50	406	856
1871.	Гњилане	200	50	50	50	50	50	406	856
1871.	Врање	200	50	50	50	50	50	406	856
1871.	Ранилут	50	20	20	20	20	20	186	336
1871.	Власотинце	50	20	20	20	20	20	186	336
1871.	Бошњане	50	20	20	20	20	20	186	336
1871.	Суви Дол	50	20	20	20	20	20	186	336
1871.	Левосоје ³⁵	50	20	20	20	20	20	186	336
1872.	Куманово	200	50	50	50	50	50	450	900
1872.	Кратово	200	50	50	50	50	50	450	900
1872.	Башино Село	200	50	50	50	50	50	450	900
1872.	Богомила ³⁶	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Боровец	200	50	50	50	50	50	450	900
1872.	Св. Јован Дебарски	200	50	50	50	50	50	450	900
1872.	Дебар	200	50	50	50	50	50	450	900

34 ОД 1871. Лицљан, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-П, 1872, Ф 3 Р 91; Џамбазовски 1983: бр. 139, 141.

35 ОД 1871. Скадар, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-П, 1872, Ф 3 Р 91.

36 ОД 1872. Куманово, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-П, 1872, Ф 3 Р 91; Џамбазовски 1983: бр. 210, 212.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1872.	Лешане	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Стебљево	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Вевчани ³⁷	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Призрен	200	50	50	50	50	50	450	900
1872.	Хоча	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Ораховац	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Средска	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Кијево	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Црколез	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Бања код Пећи	50	20	20	20	20	20	180	330
1872.	Задар							24	24
1872.	Дубровник							24	24
1872.	Приједор	86	20	30	30	30	30	284	510
1872.	Тавна, манастир	25	15	10	15	15	20	195	295
1872.	Градачац ³⁸	20	15	15		15	15	186	266
1872.	Сарајево, све школе	300	50				30	717	1097
1872.	Нови Пазар	15						76	91
1872.	Дворови	30	10	4	15	15	20	117	211
1872.	Јања	30	10	6	15		15	15	91
1872.	Бродац	25	10	5	10	8	10	73	141
1872.	Обарска	25	10	5	10	8	10	73	141
1872.	Драгањевац	25	10	5	10	8	10	73	141
1872.	Црњелово	25	10	5	10	8	10	73	141
1872.	Бањалучка богословија							45	45
1872.	Поморска шк. у ХН							220	220
1872.	Милешева	50	15	10	30			141	246
1872.	Подгорица	100	40	20	40			465	665
1872.	Дервента	40	15	10	20	20	20	212	337
1872.	Подновље	40	15	10	20	20	20	212	337
1872.	Скадар ³⁹	80	30	20	40	40	40	357	607
1872.	Призренска богословија ⁴⁰							127	127
1872.	Бихаћ	100	25		25			350	500
1872.	Босански Петровац								
1872.	Босанска Крупа								
1872.	Мостар и друге шк.	500	400		150	150	200	2000	3400
1872.	Сарајево, све школе	100	25					500	625
1872.	Брчко, читаоница							13	13
1872.	Ниш	200	10	10	10	10	10	90	340
1872.	Прокуље	50	10	10	10	10	10	90	190
1872.	Матејевац	50	10	10	10	10	10	90	190
1872.	Каменица	50	10	10	10	10	10	90	190
1872.	Брчко	60	30	20			30	351	491

37 ОД 1872. Боровец, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1872, Ф 3 Р 91; Џамбазовски 1983: бр. 209, 213.

38 ОД 1872. Призрен, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1872, Ф 3 Р 91.

39 ОД 1872. Сарајево, све школе, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1874, Ф 11 Р 768.

40 ДАС, МПС-II, 1874, Ф 11 Р 768; 1877, Ф 7 Р 72.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1872.	Бијељина	60	30	20	30		30	425	595
1872.	Сјеница	30	15	10	20	15	20	152	262
1872.	Пријавор	50	20	10	20	25	30	257	412
1872.	Босански Брод	50		10	30		30	162	282
1872.	Скадар	50	15	10	20		20	174	289
1872.	Босанска Градишка ⁴¹	50	20	15	40	25	40	265	455
1873.	Каменица	30	10	8		20	20	170	258
1873.	Матејевац	30	10	8		20	20	170	258
1873.	Прокупље	30	10	8		20	20	170	258
1873.	Ниш	200	50	30		80	100	910	1370
1873.	Цариград	50	20	15	20		20	341	466
1873.	Тузла	50	10	4	20		30	332	446
1873.	Босанска Градишка	80	50	30	48	48	48	451	755
1873.	Врање	200						0	200
1873.	Врање	4000	600	600	600	600	4872	10.672	
1873.	Бујановац								
1873.	Суви Дол								
1873.	Преображење								
1873.	Гњилане								
1873.	Ранилуг								
1873.	Петровац								
1873.	Кучевиште								
1873.	Чучер								
1873.	Бањани								
1873.	Кичево								
1873.	Пореч								
1873.	Орланци								
1873.	Лешане								
1873.	Вевчани								
1873.	Боровец								
1873.	Стебљево								
1873.	Клење								
1873.	Октиси								
1873.	Велес								
1873.	Башино Село								
1873.	Богомила								
1873.	Дебар								
1873.	Блато								
1873.	Злетово								
1873.	Лесковац								
1873.	Власотинце								
1873.	Тетово								
1873.	Гостивар								
1873.	Кочани								
1873.	Куманово								
1873.	Шести Габар								
1873.	Извор								

41 Од 1872. Бихаћ, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1874, Ф 8 Р 13.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1873.	Зворник	50	50			50		362	512
1873.	Модрича	20	10	5	15	15	15	130	210
1873.	Боровец							78	78
1873.	Ниш							4	4
1873.	Тузла	40	25	10	25		25	365	490
1873.	Брчко	60	40	40	40		30	485	695
1873.	Бијељина	60	20	10	12		15	127	244
1873.	Тавна, манастир	40	30	30	30		30	183	343
1873.	Градачац	100						135	235
1873.	Зворник							11	11
1873.	Сјеница ⁴²	100	100	50	50		50	750	1100
1873.	Голубовци	30	20	10	12		15	129	216
1873.	Скопље	150	50	50	50	50	50	528	928
1873.	Бихаћ	100	80	30	90		90	876	1266
1873.	Петровац								
1873.	Босанска Крупа								
1873.	Призренска богословија							180	180
1873.	Задарска богословија							80	80
1874.	Тетово							10	10
1874.	Тузла ⁴³	20	10	5			10	134	179
1874.	Ниш, м. и ж. ОШ	3000	100	111	300	40	500	4069	8120
1874.	Башино Село								
1874.	Богомила								
1874.	Велес, м. и ж. ОШ								
1874.	Врање								
1874.	Боровец								
1874.	Власотинце								
1874.	Вучитрн								
1874.	Гњилане, м. и ж. ОШ								
1874.	Гостивар								
1874.	Дебар, м. и ж. ОШ								
1874.	Кичево, м. и ж. ОШ								
1874.	Крушево								
1874.	Лесковац, м. и ж. ОШ								
1874.	Митровица								
1874.	Нови Пазар, м. и ж. ОШ								
1874.	Порече								
1874.	Прокуље								
1874.	Приштина								
1874.	Сјеница, м. и ж. ОШ								
1874.	Тетово, м. и ж. ОШ								
1874.	Пречиста, ман. Кич.								

42 ОД 1873. Каменица, закључно са овом ставком, ДАС, МП-П, 1874, Ф 11 Р 768.

43 ОД 1873. Голубовци, закључно са овом ставком, ДАС, МП-П, 1875, Ф 2 Р 50.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1874.	Ђаковица	3000	100	111	300	40	500	4069	8120
1874.	Лазарпоље, м. и ж. ОШ								
1874.	Бањани								
1874.	Блато								
1874.	Кучевиште								
1874.	Мирковце								
1874.	Чучер								
1874.	Бања код Пећи								
1874.	Кијево								
1874.	Црकोљез								
1874.	Бујановац								
1874.	Осоје								
1874.	Присовљани								
1874.	Преображење								
1874.	Суви Дол								
1874.	Блато								
1874.	Галичник								
1874.	Ђиновце								
1874.	Шести Габар								
1874.	Извор								
1874.	Вевчани								
1874.	Клење								
1874.	Лешане								
1874.	Стебљево								
1874.	Злетово								
1874.	Каменица								
1874.	Матејевац								
1874.	Грачаница								
1874.	Лицљан								
1874.	Мерћез								
1874.	Неродимље								
1874.	Ораховац								
1874.	Хоча								
1874.	Орланце								
1874.	Петровац								
1874.	Ранилуг ⁴⁴								
1874.	Босански Нови	60	30	20			40	330	480
1874.	Бања, манастир	50	20	10	15	20	20	225	360
1874.	Сјеница и др. школе	200	80	30	50	100	50	800	1310
1874.	Брчко	150	20	10	35		40	275	530
1874.	Жабар	30	15		15	15	15	211	301
1874.	Мостар	70						117	187

44 Од 1874. Ниш, мушка и женска основна школа, закључно са овом ставком, ДАС, МПС-II, 1875, Ф 2 Р 50; Џамбазовски 1984: бр. 9.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1874.	Чајниче	50	20	10	15	25	15	230	365
1874.	Босанска Градишка	100	30	15	25		25	292	487
1874.	Бањалука, ОШ		25	10			10	165	210
1874.	Бањалучка богословија							275	275
1874.	Брчко							50	50
1874.	Призренска богословија	500						435	935
1874.	Башино Село	30	15	6			30	126	207
1874.	Сарајево, девојачка школа ⁴⁵	10	10	10	10	10	10	110	170
1874.	Цариград	50	24	24	25		25	129	277
1874.	Јања	80	15	10	15			135	255
1874.	Јасеница	125	50	50	50	50	50	465	840
1874.	Пожарница ⁴⁶	125	50	50	50	50	50	465	840
1874.	Костајница	50	35	20	50	50	50	300	555
1875.	Габела	100	50	30	40	40	50	550	860
1875.	Клепци								
1875.	Лијешће	50	35	20	35		35	225	400
1875.	Невесиње и др.	300	100	80	100	60	100	687	1427
1875.	Требиње	60	60	40	60	40	60	417	737
1875.	Пријеноље	60	60	40	60	40	60	417	737
1875.	Подгорица	50	50	30	30		30	302	492
1875.	Стара Србија		600	370		370	370	3740	5450
1875.	Беране				10	15	15	60	100
1875.	Бањалука, ОШ		50	50		60	30	270	460
1875.	Бањалучка богословија							289	289
1875.	Которска гимназија							240	240
1875.	Призренска богословија							240	240
1875.	Дубровник, школа за избеглице	400	60	40	50		50	303	903
1875.	Дубровник, школа за избеглице ⁴⁷	300					100	400	800
1876.	Стара Србија за 50 школа ⁴⁸	2500	1000	1000	1000	1000	1000	13.500	21.000
1877.	Дубровник, школа за избеглице ⁴⁹		100		100		100	650	950
1878.	Приједор ⁵⁰	80	16	10			15	190	311
Свега од почетка рада Одбора		27.371	8994	6203	7804	6143	9082	92.500	158.097
УКУПНО		28.851	9634	6558	8259	6343	9442	98.747	167.834

45 Од 1874. Босански Нови, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1875, Ф 2 Р 50.

46 Од 1874. Цариград, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1874, Ф 18 Р 1269.

47 Од 1874. Костајница, закључно са овом ставком, ДАС, МПс-II, 1875, Ф 18 Р 250.

48 Није наведено на које тачно школе се односи помоћ, ДАС, МПс-II, 1876, Ф 3 Р 124, Џамбазовски 1984: бр. 133.

49 ДАС, МПс-II, 1877, Ф 12 Р 128.

50 ДАС, МПс-II, 1878, Ф 12 Р 105.

Табела 2: Помоћ Србије школама изван Србије од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878. године

Област	Уџбеници, од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878.					
	Идентитетски		Остали		Сви	
	Број	%	Број	%	Број	%
Стара Србија	44.500	67,84	58.485	63,23	102.985	65,14
Босна и Херцеговина	17.394	26,52	27.976	30,24	45.370	28,70
Зета	937	1,43	1587	1,72	2524	1,60
Цариград	743	1,13	1180	1,28	1923	1,22
Црна Гора	218	0,33	519	0,56	737	0,47
Аустроугарска	1805	2,75	2753	2,98	4558	2,88
Укупно	65.597	100,00	92.500	100,00	15.8097	100,00

Област	Уџбеници, од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878.					
	Идентитетски		Остали		Сви	
	Број	%	Број	%	Број	%
Стара Србија	44.500	43,21	58.485	56,79	102.985	100
Босна и Херцеговина	17.394	38,34	27.976	61,66	45.370	100
Зета	937	37,12	1587	62,88	2524	100
Цариград	743	38,64	1180	61,36	1923	100
Црна Гора	218	29,58	519	70,42	737	100
Аустроугарска	1805	39,60	2753	60,40	4558	100
Укупно	65.597	41,49	92.500	58,51	158.097	100

Табела 3: Помоћ Србије школама изван Србије у уџбеницима од почетка 1868. до краја 1878. године

Област	Уџбеници, од почетка 1868. до краја 1878.					
	Идентитетски		Остали		Сви	
	Број	%	Број	%	Број	%
Стара Србија	45.790	66,28	60.183	60,95	105.973	63,14
Босна и Херцеговина	19.349	28,01	32.220	32,63	51.569	30,73
Зета	1067	1,54	1717	1,74	2784	1,66
Цариград	743	1,08	1180	1,19	1923	1,15
Црна Гора	218	0,32	519	0,53	737	0,44
Аустроугарска	1920	2,78	2928	2,97	4848	2,89
Укупно	69.087	100,00	98.747	100,00	167.834	100,00

Област	Уџбеници, од почетка 1868. до краја 1878.					
	Идентитетски		Остали		Сви	
	Број	%	Број	%	Број	%
Стара Србија	45.790	43,21	60.183	56,79	105.973	100
Босна и Херцеговина	19.349	37,52	32.220	62,48	51.569	100
Зета	1067	38,33	1717	61,67	2784	100
Цариград	743	38,64	1180	61,36	1923	100
Црна Гора	218	29,58	519	70,42	737	100
Аустроугарска	1920	39,60	2928	60,40	4848	100
Укупно	69.087	41,16	98.747	58,84	167.834	100

Изнети подаци показују да је нешто мање од две трећине уџбеника слато у Стару Србију, било да се посматра период од почетка 1868. до краја 1878. или од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878. године. Из тога се закључује да је ова област била приоритетна у српској националној политици спровођеној просветним средствима. Мало већи удео идентитетских уџбеника у пошлицама које су слате у Стару Србију од удела истих уџбеника у укупном броју уџбеника слатих у остале области, сведочи о намери пошлицаоца да код ученика у тим крајевима више поради на очувању и/или стварању српског идентитета. Највише уџбеника послато је школама изван Србије 1869. па 1871. и 1873. године.

Највећи значај послатих уџбеника огледа се у њиховом броју. Цифра од 158.097 књига послатих од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878. је огромна. Поређење са бројем послатих књига у периоду од 1849. до почетка рада Одбора 1868. (Јагодић 2018: 91) приказано у Табели 5 то потврђује.

Табела 5: Поређење броја послатих уџбеника од 1849. до почетка рада Одбора 1868. и од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878. године

Област	Број уџбеника послатих из Србије					
	Идентитетских		Осталих		Свих	
	1849–1868.	1868–1878.	1849–1868.	1868–1878.	1849–1868.	1868–1878.
Стара Србија	8595	44.500	14.836	58.485	23.431	102.985
Босна и Херцеговина	8046	17.394	14.216	27.976	22.262	45.370
Зета	195	937	239	1587	434	2524
Цариград	0	743	0	1180	0	1923
Бугарска	150	0	160	0	310	0
Црна Гора	1634	218	2617	519	4251	737
Аустрија/ Аустроугарска	501	1805	1884	2753	2385	4558
Укупно	19.121	65.597	33.952	92.500	53.073	158.097

У периоду 1849–1878. из Србије је послато 84.718 идентитетских, односно 211. 170 свих уџбеника школама изван Србије. Од почетка рада Одбора 1868. до краја 1878. послато је 2.97 пута више уџбеника него у периоду од 1849. до почетка рада Одбора 1868. године. У Стару Србију је послато 4.39 пута више уџбеника укупно, односно 5.18 пута више идентитетских уџбеника. У Босну и Херцеговину је послато 2.04 пута више уџбеника укупно, то јест 2.16 пута више идентитетских уџбеника. Од 1849. до почетка рада Одбора само је 1169 више уџбеника послато школама у Старој Србији него у Босни и Херцеговини, док је од почетка рада Одбора до краја 1878. послато 57.615 или 2.27 пута уџбеника више у Стару Србију него у Босну и Херцеговину. Уз уважавање чињенице да је са протоком времена број школа и ученика растао, наведене цифре недвосмислено показују да је слање уџбеника школама изван Србије од почетка рада Одбора 1868. знатно интензивирало у односу на претходни период, као и да је предност давана школама у Старој Србији у односу на остале области.

Сви уџбеници који су послати школама изван Србије написани су ради употребе у школама у Србији, без намере да из њих уче деца изван Кнежевине. На унутрашњој насловној страни сваког уџбеника писало је да је намењен за основне српске школе и да је штампан у Београду у Књигопечатњи Србије. Самим тим, сви уџбеници су сами по себи имплицирали истоветност свих ученика који су их користили, без обзира на локацију, што је било важно са аспекта српске националне интеграције. Конкретни садржаји идентитетски битних уџбеника углавном су већ познати у литератури, тако да нема потребе да се поново наводе. Ипак, и овде се мора истаћи да је у уџбеницима Јована Гавриловића и Јована Драгашевића *Земљойис Србије и Турске* простор Старе Србије био ограничен на југу Шар-планином, односно Македонијом. Становници Македоније, географски позиционирани између Шар-планине и Егејског мора, били су према Гавриловићу претежно Бугари, а према Драгашевићу претежно етнички Македонци, што је представљало новину у српској литератури уопште. Ни у једном од њих није писало да јужно од Шаре живе Срби. Према томе, потпуно парадоксално, ђацима српских школа у областима Старе Србије јужно од Шар-планине слати су уџбеници у којима је писало да су становници њиховог краја, па самим тим имлицитно и они сами, углавном Бугари или Македонци, али не и Срби (Јагодић 2018: 92–98; Јагодић 2025).⁵¹

Од 1863. у буџет Министарства просвете уведена је стална расходна ставка за поклањање књига школама изван Србије, страним питомцима у Србији и домаћим сиромашним ученицима. Она је у рачунској 1868. и 1869. години износила 20.000 гроша пореских, у 1870. је увећана на 30.000, а у 1876. на 33.000 гроша пореских. Министарство просвете је плаћало Државној штампарији књиге из ове буџетске партије до исцрпљења суме, с тим што му је 1869. било одборено још 10.000, а 1870. и 1871. још по 5000 гроша пореских (Војводић 1989: 98; Недељковић 2011: 301–302).

Списак уџбеника и школа у Старој Србији којима их треба послати одређивао је Одбор на својим састанцима, а у ствари Милош С. Милојевић, и достављао га је Министарству просвете. Министарство је тражени број наслова, или мањи ако није имало новца, наручивало од Државне штампарије. Пакете књига је потом прослеђивало царинарницама на граници са Турском ради даље дистрибуције или их је давало трговцима из Турске, према препоруци Милоша С. Милојевића, који су својим послом долазили у Београд да их понесу где треба. Што се тиче школа у Босни и Херцеговини, тамошње црквено-школске општине су и у овом периоду, као и у време пре оснивања Одбора, писале молбе за доделу уџбеника и достављале их непосредно Министарству просвете и црквених дела Србије, заобилазећи Одбор. Нићифор Дучић је само у ретким случајевима посредовао у слању уџбеника неким школама у Босни и Херцеговини. Министарство је, у складу са могућностима, молбе уважаваало и слало књиге преко трговаца или их је давало учитељима који

51 Да ли из овог или из неког другог разлога, није познато, али Милош С. Милојевић је 1870. и 1871. захтевао од Министарства просвете да изостави овај уџбеник из две пошиљке намењене школама у Старој Србији, ДАС, МПС-II, 1871, Ф 2 Р 63, М. С. Милојевић Министарству просвете и црквених дела 4/16. 6. 1870; Џамбазовски 1983: бр. 139.

су током летњих распуста долазили у Београд по помоћ. Међутим, за разлику од периода до 1868., када су молбе за поклањање уџбеника биле садржајне, опширне, пуне историјских података и позива на национална осећања, молбе српских црквено-школских општина из Босне и Херцеговине су у периоду од 1868. до 1878. биле претежно штуре и рутинске. Из тога се закључује да су се школе у тим областима потпуно уклопиле у школски систем Кнежевине Србије.⁵² Турске власти, у начелу, нису правиле препреке уносу уџбеника из Србије, мада је, за разлику од периода до 1868., било појединачних случајева одузимања српских уџбеника на граници.⁵³

На основу свега изнетог, закључује се да је просветно-пропагандна делатност Србије, а посебно Одбора за школе и учитеље у Старој Србији и Босни и Херцеговини, у погледу слања уџбеника школама изван Србије била, у начелу, веома интензивна и успешна од 1868. до 1878. године. Међутим, избијање устанка у Херцеговини и Босни, а потом српско-турски ратови 1876. и 1877–1878. довели су до постепеног обустављања слања помоћи у облику уџбеника готово у потпуности. Јединствен српски просветни простор у оквиру Османског царства, какав је постојао фактички до устанка у Херцеговини 1875. а формално до Берлинског конгреса, нестао је. То је била негативна последица Велике источне кризе са тачке гледишта српске националне интеграције.

ИЗВОРИ

Необјављени архивски извори

Архив САНУ (=АСАНУ)

Јован Ристић (=ЈР)

Државни архив Србије (=ДАС)

Државни савет (=ДС)

Министарство просвете и црквених дела – Просветно одељење (=МПс-П)

Митрополија београдска (=МБ)

ЛИТЕРАТУРА

Војводић 1989: Васо И. Војводић. „Рад Србије на помагању просвете у Босни и Херцеговини (1868–1876)“. *Из књижевне историје и просвете*. Кикинда: Књижевна заједница Кикинде, 87–165.

Војводић 1994: Васо И. Војводић. „Тајни рад Србије на ослобођењу Босне и Херцеговине (1868–1872)“. *У духу Гарашанинових идеја*. Београд: Просвета, 9–115.

52 На пример, молбе учитеља у Брчком Деспота Деспотовића, у Бијелини Стевана Јанковића и у Мостару Ђорђа Филиповића садржале су, уз списак тражених уџбеника, само једну реченицу – да им се уџбеници издају по досадашњем обичају или по уобичајеном правилу, ДАС, МПс-П, 1874, Ф 8 Р 13, Д. Деспотовић Министарству просвете и црквених дела, 6/18. 7. 1872, Београд; С. Јанковић истом, 5/17. 7. 1872, Београд; 1875, Ф 2 Р 50, Ђ. Филиповић истом, 13/25. 7. 1874, Београд.

53 ДАС, МПс-П, 1871, Ф 2 Р 122, општина Ђаковица Министарству просвете и црквених дела, 10/22. 8. 1869, Ђаковица; учитељ у Призрену И. Ставрић истом, 6/18. 8. 1869, Призрен; признаница за примљене уџбенике општине Призрен, 6/18. 8. 1869, Призрен; 1870, Ф 7 Р 1603, ђумрук Мокра Гора истом, 28. 8/9. 9. 1870, Мокра Гора; 1874, Ф 11 Р 768, митрополит Михаило истом, 5/17. 4. 1873; АСАНУ, ЈР, 12/3/114, Н. Окан зету (Радојици Шарчевићу), 17/29. 9. 1873, Стара Градишка.

- Вулићевић 2012: Небојша Вулићевић. *Одбор за школе и учитеље у Сјарој Србији 1868–1876*. Необјављени мастер рад. Београд: Универзитет у Београду Филозофски факултет.
- Доклестик 1973: Љубиша Доклестик. *Српско-македонски односи во XIX-оџ век, до 1897. године*. Скопје: Заедница за издавачка дејност при НИП „Нова Македонија“.
- Ћилас 2000: Јагос Ћилас. *Српске школе на Косову и Метохии од Немањина до 1912*. Приштина: Институт за српску културу.
- Илић 2010: Александра В. Илић. *Уџбеници и национално васпитање у Србији (1878–1918)*. Београд: Филозофски факултет.
- Јагодић 2018: Милош Јагодић. „Помоћ Кнежевине Србије црквама, манастирима и школама изван Србије (1839–1868)“. *Српске студије*, 9, 50–101.
- Јагодић 2024: Милош Јагодић. „Обавештајни рад и припрема устанка против Турске (1840–1867)“. *Илија Гаришанин (1812–1874)*. Великан српске земље. Аранђеловац: Народни музеј у Аранђеловцу, 379–454.
- Јагодић 2025: Милош Јагодић. „Идентитетски садржаји у школским уџбеницима у Кнежевини Србији“. *Српске студије*, 16, рад у штампи.
- Миловановић 1975: Мирослав Миловановић. *Основно школство Ниша и околине у XIX и почетком XX века*: Ниш.
- Недељковић 2011: Славиша Недељковић. „Деловање Одбора за школе и учитеље у српским областима у Македонији од 1876. до 1878. године“. *Вардарски зборник*, 8, 283–305.
- Недељковић 2012: Славиша Недељковић. *Србија и Косово и Метохииа (1856–1897)*. Ниш: Филозофски факултет.
- Пекић 1996: Миленко Пекић. „Митрополит Михаило и Далмација“. *Зборник Матице српске за историју*, 53, 39–78.
- Петковић Поповић–Шалипуровић 1970: Радомила Петковић Поповић–Вукоман Шалипуровић. *Српске школе и просвета у западним крајевима Сјаре Србије у XIX веку*. Прибој: Општинска заједница за образовање.
- Ћунковић 2016: Срећко Ћунковић. *Школство и просвета у Србији у XIX веку*. Београд: Педагошки музеј.
- Хаџи Васиљевић 1928: Јован Хаџи Васиљевић. *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX в. (до српско-турских ратова 1876–78)*. Београд: Друштво Св. Саве.
- Џамбазовски 1960: Климент Џамбазовски. *Културно-историски врсци на Македонији со Србија во њекој на XIX век*. Скопје: Институт за национална историја.
- Џамбазовски 1983: *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том III, књига I (1868–1873)*. Приредио Климент Џамбазовски. Београд: Архив Србије.
- Џамбазовски 1984: *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије, том III, књига II (1874–1878)*. Приредио Климент Џамбазовски. Београд: Архив Србије.

Miloš S. JAGODIĆ

SERBIA'S AID IN TEXTBOOKS TO SCHOOLS OUTSIDE OF SERBIA (1868–1878)

SUMMARY

This paper deals with the aid in textbooks provided by Serbia to schools in the Ottoman Empire, Montenegro and Austria-Hungary from 1868 (from the beginning of the year and from the foundation of the Committee for schools and teachers in Old Serbia and Bosnia and Herzegovina in August of 1868) until the end of 1878. Based on archival sources for each individual case, analysis shows that 158 097 copies of various, mainly elementary school textbooks and other literature were sent to numerous schools. Most of them (102 985) were distributed to schools in Old Serbia, the region where

Serbia's interests colided with Bulgarian propaganda. Serbia's activities in providin aid to schools outside of Serbia was significantly intensified during this period in comparison with the previous decades (1849–1868). However, the events of The Great Eastern Crisis (1875–1878) reduced this aid to minimum.

Keywords: Serbia, Old Serbia, Bosnia and Herzegovina, schools, Comittee for schools and teachers in Old Serbia and Bosnia and Herzegovina, Miloš S. Milojević, Nićifor Dučić.